राज्यशास्त्र

इयत्ता बारावी

UNHRC

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्‌दल दयाबुद्‌धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-2116/(प्र.क्र.43/16) एसडी-4 दिनांक 25.4.2016 अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक 30.1.2020 रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन 2020-21 या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

राज्यशास्त्र

इयत्ता बारावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

E2T5H6

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या शीर्षक पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक, त्या पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०२०
पुनर्मुद्रण : जानेवारी २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११ ००४.
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

राज्यशास्त्र विषय समिती

डॉ.श्रीकांत परांजपे, अध्यक्ष
डॉ.प्रकाश पवार, सदस्य
डॉ.मोहन खडसे, सदस्य
डॉ.अभय दातार, सदस्य
प्रा.संगीता आहेर, सदस्य
प्रा.अजिंक्य गायकवाड, सदस्य
डॉ.नीता बोकील, सदस्य
श्री.मोगल जाधव, सदस्य
प्रा.गौरी कोपर्डेकर, सदस्य
सौ.वर्षा सरोदे, सदस्य-सचिव

लेखक

डॉ.श्रीकांत परांजपे
डॉ.उत्तरा सहस्रबुद्धे
डॉ.संहिता जोशी
प्रा.अजिंक्य गायकवाड
प्रा.मानसी मिसाळ
प्रा.गायत्री लेले

नकाशाकार

श्री.रविकिरण जाधव

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री.देवदत्त बलकवडे

अक्षरजुळणी : मुद्रा विभाग,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

कागद : ७० जी.एस.एम.क्रिमवोव्ह

मुद्रणादेश : N/PB/2021-22/Qty.- 50,000

मुद्रक : M/s. Bhavani Industries, Kolhapur

राज्यशास्त्र अभ्यासगट समिती

डॉ.प्रविण भागडीकर
प्रा.संगिता दीक्षित
डॉ.राजेंद्र इंगळे
प्रा.वीणा केंची
डॉ.रोहिदास मुंढे
डॉ.व्यंकटलक्ष्मी पुरणशेट्टीवार
प्रा.अरुणा खामकर
प्रा.पीतांबर उरकुडे
प्रा.दिलीप कडू
डॉ.नंदकिशोर बोकाडे
डॉ.रामदास ढगे
डॉ.बालाजी कतूरवार
डॉ.प्रभाकर लोंढे
श्री.रविंद्र जिंदे
श्री.सुभाष राठोड
श्रीमती मुग्धा महाबळ

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे,
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. प्रभाकर परब,
निर्मिती अधिकारी
श्री. शशांक कणिकदळे,
साहाय्यक निर्मिती अधिकारी

संयोजक

सौ. वर्षा सरोदे
साहाय्यक विशेषाधिकारी,
इतिहास व नागरिकशास्त्र
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्‌वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्‌ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्‌धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी मित्रांनो,

राज्यशास्त्र हा विषय सत्ताव्यवस्था आणि शासन प्रणालीविषयी आपणास अधिक व्यापक समज देण्याच्या दृष्टीने साह्यभूत ठरतो. शासन प्रणालीस विविध स्वरूपाचे पैलू आहेत. इयत्ता अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकात आपणास राज्यशास्त्राचे विविध घटक ज्ञात करून देण्यात आले आहेत. त्यात राज्यशास्त्रातील प्रमुख संकल्पना, विविध स्वरूपाच्या शासनपद्धती, प्रशासकीय प्रणाली आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध यांचा अंतर्भाव आहे. आता इयत्ता बारावीत मागील वर्षाच्या थोडे पुढे जाऊन राज्यशास्त्र या विषयाचा अभ्यास करणार आहोत.

बारावीच्या पाठ्यपुस्तकात जगातील इ.स.१९९१ पासूनच्या समकालीन घटनांचा निर्देश आहे. त्यात जगातील १९९१ पासूनच्या विविध घटनांचे स्थान तसेच जागतिकीकरणाच्या संदर्भात ज्या संकल्पना विविध चर्चेतून उदयाला आल्या त्यांचा आपणास परिचय करून देण्यात आला आहे. पर्यावरण, शाश्वत विकास, गरिबी आणि लिंगभावासारखे मानवी प्रश्न इत्यादींचा या पाठ्यपुस्तकात समावेश आहे. त्यासोबतच राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील आव्हाने तसेच त्याबाबतची चिंता आणि त्याचे महत्त्व भारताच्या संदर्भात अभ्यास करणार आहोत. या सर्व प्रश्नांकडे शासन कोणत्या भूमिकेतून पाहते? त्याचे प्रतिबिंब आपणास 'सुशासन' या प्रकरणात पाहावयास मिळते. शेवटच्या प्रकरणात भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा सर्वेक्षणात्मक आढावा घेतला आहे.

अकरावी आणि बारावीची दोन्ही पाठ्यपुस्तके आपणास राज्यशास्त्र या विषयाची सखोल माहिती देण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणार आहेत. ही पाठ्यपुस्तके राज्यशास्त्र विषयाचा समग्र आशय समजून घेण्यात आणि आपल्या सभोवताली घडणाऱ्या घटनांचे पृथःकरण करण्यात सक्षम ठरणार आहेत.

अध्ययन अधिक सुलभ, रंजक व कृतीयुक्त होण्यासाठी माहितीपर चौकटी, विविध कृती, क्यू. आर.कोडवर देण्यात येणारे साहित्य याचा तुम्हांला निश्चितच उपयोग होईल.

राज्यशास्त्र विषय समिती, अभ्यासगट, लेखक, चित्रकार इत्यादींनी आशय अधिकाधिक समृद्ध करण्याच्या संदर्भात अथक परिश्रम घेतले आहेत. पाठ्यपुस्तकात आशय अधिक तपशीलाने समजून घेण्यासाठी वेबसाईट्स देण्यात आलेल्या आहेत.

आपणाकडून आलेल्या सूचना आणि शिफारशींचे स्वागत करण्यात येईल. आम्ही अशी अपेक्षा करतो की, विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षक या सर्व घटकांकडून या पाठ्यपुस्तकाचे स्वागत होईल.

(विवेक गोसावी)
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम
संशोधन मंडळ, पुणे.

पुणे
दिनांक : २१ फेब्रुवारी २०२०
भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४१

पाठ्यपुस्तकाविषयी....

इयत्ता ११ वी मध्ये राज्यशास्त्राच्या विविध घटकांची तुमची ओळख झाली आहे. तुम्ही राज्यशास्त्रातील काही संकल्पनांचा अभ्यास केला आहे. जसे की, शासनाचे कामकाज, प्रशासकीय यंत्रणा आणि आंतरराष्ट्रीय नातेसंबंध. इयत्ता १२ वी च्या या पाठ्यपुस्तकात तुम्हांला राज्यशास्त्राच्या काही नवीन घटकांची ओळख करून देण्यात येईल.

पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीला १९९१ नंतर जगात झालेल्या बदलांचा आढावा घेतला आहे. सोव्हिएट रशियाच्या विघटनानंतर जागतिक राजकारणातील महत्त्वाच्या प्रवाहांवर पहिले प्रकरण भाष्य करते. १९९१ नंतरच्या जागतिक राजकारणातील बदलत्या प्रवाहांचा व्यापक आढावा या प्रकरणात घेतला आहे.

यापुढील दोन प्रकरणे १९९१ नंतरच्या युगात नव्याने निर्माण झालेल्या काही संकल्पना आणि समस्यांवर केंद्रित आहेत. दुसरे प्रकरण जागतिकीकरणावर आहे. जागतिकीकरणाच्या विविध मितींवर यात भाष्य केले आहे. यात राजकीय, आर्थिक, वैचारिक, तांत्रिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक पैलूंचा समावेश होतो. याशिवाय जागतिकीकरणाचा भारतातील राजकीय आणि आर्थिक यंत्रणेवरील परिणामांवर देखील यात भाष्य केले आहे. तिसऱ्या प्रकरणात पर्यावरण आणि शाश्वत विकास, गरिबी आणि लिंगभाव असमानता यांसारख्या मानवतावादी समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

यापुढील दोन प्रकरणे सद्यकालीन भारतातील समस्यांवर आधारित आहेत. या नवीन समस्यांना हाताळताना राज्याची भूमिका काय असेल यावर या प्रकरणात भर दिला आहे. चौथे प्रकरण, राष्ट्रीय एकीकरण आणि समस्या यांबाबत भारत अनुभवत असलेल्या समस्यांशी निगडित आहे. आज सुशासन आणि नागरिककेंद्रित शासन ही राज्याची भूमिका आहे. पाचवे प्रकरण सुशासनामार्फत शासन नागरिकांना सेवा कशा पुरवते यावर आधारित आहे.

सहावे प्रकरण भारताच्या जगातील भूमिकेवर भाष्य करते. भारतीय परराष्ट्र धोरणात बदलत्या काळात कसे बदल झाले आणि जागतिक चश्म्यातून बघताना भारताला तोंड द्याव्या लागणाऱ्या समस्यांवर केंद्रित आहे.

एकत्रितपणे, इयत्ता ११ वी आणि १२ वी च्या पाठ्यपुस्तकातून, राज्यशास्त्राचा पाया निर्माण करण्याचा तसेच भारतातील व जगातील सद्यकालीन विवादांची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विषय उत्तम प्रकारे समजून घेण्यासाठी आणि सामाजिक शास्त्रांतील मानव्य विद्याशाखांतील पुढील उच्च शिक्षणासाठी याचा उपयोग होईल. याशिवाय स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी उत्तम पायाभूत माहिती यातून मिळेल.

आम्हांला आशा आहे, की पुढील अभ्यासात तुम्हांला या पाठ्यपुस्तकाची मदत होईल. भविष्यकालीन वाटचालीसाठी शुभेच्छा !

क्षमता विधाने

अ.क्र.	घटक	क्षमता
१.	१९९१ नंतरचे जग	• शीतयुद्धोत्तर काळात आंतरराष्ट्रीय संबंधात झालेल्या बदलांचा आढावा घेणे. • मानवी समस्यांचे वाढते महत्व, दहशतवादाची समस्या आणि बहुध्रुवीयता आणि प्रादेशिकवाद या संकल्पना समजून घेणे.
२.	जागतिकीकरण	• आर्थिक, राजकीय, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आणि सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात जागतिकीकरणाने आणलेले बदल समजून घेणे आणि त्याचे विश्लेषण करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
३.	मानवतावादी समस्या	• पर्यावरण आणि शाश्वतता, गरिबी आणि विकास आणि महिलांची स्थिती या समकालीन संकल्पनांची ओळख करून देणे. • त्या समकालीन विषयांचे भारताच्या संदर्भात विश्लेषण करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
४.	राष्ट्रीय एकात्मता	• राष्ट्रीय ऐक्य आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची मूल्ये आत्मसात करण्यास प्रवृत्त करणे. • भारतात शांतता, स्थैर्य आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला असलेल्या आव्हानांना समजून घेणे.
५.	सुशासन	• लोकप्रशासनाच्या पारंपरिक दृष्टिकोनात झालेल्या बदलांबाबतचे विचार समजून घेणे. • भारतातील सुशासनाबाबतचे वेगवेगळे पैलू समजून घेणे.
६.	भारत आणि जग	• भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाच्या विकासाची प्रक्रिया समजून घेणे. • भारताचे विविध राष्ट्रांशी असलेल्या संबंधांचे विश्लेषण करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

अनुक्रमणिका

	जगाचा नकाशा	
	आशिया खंडाचा नकाशा	
१.	१९९१ नंतरचे जग	१
२.	१९९१ नंतरच्या महत्वाच्या संकल्पना आणि समस्या : जागतिकीकरण	१४
३.	१९९१ नंतरच्या महत्वाच्या संकल्पना आणि समस्या : मानवतावादी प्रश्न	२४
४.	समकालीन भारत : शांतता, स्थैर्य आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील आव्हाने	३५
५.	समकालीन भारत : सुशासन	४८
६.	भारत आणि जग	५९
I.	परिशिष्ट : संक्षिप्त रूपे	
II.	परिशिष्ट : ईशान्य भारतातील राज्यांसंदर्भात काही माहिती	

• **S.O.I. Note :** The following foot notes are applicable : (1) © Government of India, Copyright : 2020. (2) The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher. (3) The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line. (4) The administrative headquarters of Chandigarh, Haryana and Punjab are at Chandigarh. (5) The interstate boundaries amongst Arunachal Pradesh, Assam and Meghalaya shown on this map are as interpreted from the "North-Eastern Areas (Reorganisation) Act. 1971," but have yet to be verified. (6) The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India. (7) The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned. (8) The spellings of names in this map, have been taken from various sources.